

Arkadiusz Machniak¹

Polski wywiad i kontrwywiad wojskowy w latach 1918–1939 wobec Związku Sowieckiego. Charakterystyka działalności zawarta w dokumentach Głównego Zarządu Informacji Wojska Polskiego

Streszczenie

Polski wywiad i kontrwywiad wojskowy formowały się po zakończeniu I wojny światowej. Ich zadaniem była ochrona polskiej armii oraz przemysłu zbrojeniowego. Władzom państwa polskiego zależało na zaangażowaniu do tych służb ludzi ideowych. Działalność tych jednostek ulegała istotnym zmianom w latach 1918–1939 i była ściśle związana z polską polityką zagraniczną. Jednym z głównych zainteresowań tych służb była aktywność sowieckiego wywiadu i kontrwywiadu, które prowadziły agresywne rozpoznania na terenie Polski. Kierunek wschodni był zatem priorytetem w działaniach wywiadu i kontrwywiadu. Angażował jednak dużo sił i środków. Wpływało to negatywnie na ochronę Polski przed działalnością służb Niemiec. Polski wywiad i kontrwywiad w latach 1918–1939 rozpracowywały również nielegalne podziemie komunistyczne w kraju. Ruch komunistyczny w Polsce był inspirowany przez sowieckie służby i stanowił jedno z głównych zagrożeń dla bezpieczeństwa państwa.

Po II wojnie światowej działalność polskiego wywiadu i kontrwywiadu wojskowego była przedmiotem analizy komunistycznego kontrwywiadu wojskowego, który działał w Polsce w latach 1945–1956. Formacja ta została utworzona na wzór sowieckich służb specjalnych sprzed II wojny światowej i stosowała podobne metody pracy. Żołnierze związani z polskim wywiadem i kontrwywiadem wojskowym w latach 1918–1939 poddani zostali rozpracowaniu i brutalnym represjom ze strony komunistycznego kontrwywiadu. Postrzegani byli jako jeden z głównych wrogów komunistycznej Polski.

Słowa kluczowe: wywiad, kontrwywiad, Związek Sowiecki

¹ Dr Arkadiusz Machniak reprezentuje Regionalne Towarzystwo Naukowe w Przeworsku, zajmuje się badaniem działalności służb specjalnych w XX w., działalnością komunistycznego aparatu represji w PRL oraz szeroko rozumianą tematyką bezpieczeństwa wewnętrznego, jest pracownikiem Wojska Polskiego, e-mail: amur5@tlen.pl

Wprowadzenie

Rok 1918 przyniósł społeczeństwu polskiemu odzyskanie upragnionej niepodległości po latach zaborów. Odrodzona Polska stanęła przed zadaniem scalenia ziem zagarniętych przez zaborców i odbudowania krajowej administracji. Zagadnienia te obejmowały również sferę militarną i paramilitarną, tj. utworzenie polskiego wojska, policji, służb granicznych, celnych itp. Problematyka ta związana była również z tworzeniem służb odpowiedzialnych za bezpieczeństwo zewnętrzne i wewnętrzne odrodzonej Polski, a zadania w tym zakresie realizowały między innymi wywiad i kontrwywiad wojskowy.

Konieczność ta wynikała z geopolitycznego położenia Polski i rozwoju sytuacji międzynarodowej po I wojny światowej. Okres dwudziestolecia międzywojennego to czas balansowania władz II Rzeczypospolitej w polityce międzynarodowej pomiędzy dwoma sąsiadami Polski – faszystowskimi Niemcami oraz Związkiem Sowieckim. Wymagało to utworzenia profesjonalnych służb wywiadu i kontrwywiadu wspierających informacyjnie zabiegi dyplomatyczne oraz zabezpieczających newralgiczne sektory życia polityczno-społeczno-gospodarczego odrodzonej Polski.

Lata pierwszego globalnego konfliktu militarnego cechowało zdominowanie przez wojskowe służby całokształtu prac wywiadowczych i kontrwywiadowczych w zakresie zdobywania informacji z różnych dziedzin życia politycznego, społecznego czy też ekonomicznego. Wiodąca rola tego typu organizacji służb specjalnych została utrzymana również po zakończeniu działań wojennych. Pojawienie się nowych organizmów państwowych, a także kształtowanie się określonych podmiotów terytorialnych, najczęściej w konfliktogennym procesie powiązanych z różnego rodzaju działaniami militarnymi, niejako wymuszało utrzymanie czołowej roli wojskowych struktur wywiadu (Gajownik 2010: 7).

W niniejszym artykule autor zamierza ukazać, jak postrzegane były służby wywiadu i kontrwywiadu II RP przez wojskowe organy bezpieczeństwa funkcjonujące na terenie Polski w latach 1945–1956. Tekst opracowany został między innymi na podstawie analizy dokumentów wytworzonych w latach 1947–1956 w Głównym Zarządzie Informacji Wojska Polskiego (GZI WP), a w szczególności w jednej z jego komórek o charakterze analitycznym, tj. Biurze Studiów.

Służba ofensywy i defensywy II RP

Lektura życiorysów wszystkich, którym w wywiadzie i kontrwywiadzie powierzono funkcje kierownicze, przekonuje, że najliczniejszą grupę stanowili w tych służbach oficerowie mający za sobą doświadczenia strzeleckie, a następnie legionowe. Do służb specjalnych nie kierowano ludzi przypadkowych, ich ideowa postawa była bez wątpienia liczącym się argumentem. Trudno zatem nie dostrzec, że kierowniczy trzon służb specjalnych II Rzeczypospolitej stanowiły osoby, które wrastając w ideowej, patriotycznej atmosferze ruchu paramilitarnego stworzonego przede wszystkim przez Józefa Piłsudskiego, dostrzegały realną szansę na prowadzenie jawnej, otwartej walki o Polskę. Związek Sowiecki pozostawał dla nich wrogiem głównym, zagradzającym drogę do niepodległości (Suleja 2013: 11–12).

Utworzenie wojskowych służb wywiadowczych II Rzeczypospolitej poprzedziła kilkuletnia działalność siatek konspiracyjnych organizacji niepodległościowych. Ich struktura i zasady funkcjonowania, dostosowane do panujących wówczas warunków, potrzeb i możliwości, utrudniały zachowanie pełnej konspiracji. Pomimo to formacje te nie tylko zdobywały cenne wiadomości polityczne i wojskowe dla polskich ośrodków niepodległościowych, ale również ułatwiły późniejszą budowę placówek wywiadowczych (Peplowski 1996: 10).

Wywiad wojskowy, podobnie jak inne struktury państwowe II Rzeczypospolitej, musiał być budowany od podstaw. Pierwszy etap tworzenia służb wywiadowczych miał zdecydować o ich sprawności w ciągu najbliższych – ważnych dla bytu państwowego lat. Skala trudności, jakie towarzyszyły budowaniu zrębów wywiadu, była wyjątkowo duża. Podejmowane prace organizacyjne, szkolenie personelu, nawiązywanie współpracy z wywiadami państw sojusznicznych nie zawsze nadążały za narastającym zagrożeniem szpiegostwem, dywersją i działalnością antypaństwową podejmowaną głównie przez Niemcy i Związek Sowiecki (*Polski wywiad...* 2005: 7).

Nie jest dziwne, że z powyższych względów osoby związane z polskim wywiadem i kontrwywiadem okresu II Rzeczypospolitej z wyjątkową brutalnością były prześladowane przez komunistyczny aparat bezpieczeństwa po 1945 r. Odnalezienie po II wojnie światowej materiałów Oddziału II Sztabu Generalnego Wojska Polskiego (Oddział II SG WP) z lat 1918–1939 i ich przejście przez GZI WP umożliwiło komunistycznym służbom analizowanie ich działalności. Prace te prowadzone były w jednej z komórek organizacyjnych GZI WP – wspomnianym już Biurze Studiów.

Utworzone w marcu 1947 r. Biuro Studiów GZI WP prowadziło działalność w zakresie: gromadzenia wartościowych dokumentów i wiadomości uzyskiwanych przez organa informacji, a także od Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego, Naczelnej Prokuratury Wojskowej oraz różnych instytucji wojskowych i cywilnych; sprawozdawczości w ramach organów informacji oraz relacji GZI WP i Ministerstwa Obrony Narodowej; studiowania problemów aktualnie nurtujących Wojsko Polskie; przygotowywania programów kształcenia na potrzeby Oficerskiej Szkoły Informacji oraz szkolenia specjalistycznego pracowników organów informacji, wydawania skryptów i biuletynów informacyjnych oraz innych opracowań zawierających skondensowaną wiedzę fachową, a także wskazówki do pracy operacyjnej i śledczej; analizowania form i metod działania istniejących oraz potencjalnych przeciwników władzy ludowej i opracowywania na tej podstawie ekspertyz, które kierownictwo GZI WP wykorzystywało do usprawniania i zwiększania skuteczności działania organów informacji (Tkaczew 2007: 46).

Warto w tym miejscu prześledzić, w jaki sposób komunistyczne służby wojskowe analizowały powstanie oraz rozwój wywiadu i kontrwywiadu wojskowego Polski przedwrześniowej. Pierwsze komórki organizacyjne wywiadu i kontrwywiadu zostały utworzone wraz z powołaniem Sztabu Generalnego Wojska Polskiego. Podstawą do jego ustanowienia był Dekret Rady Regencyjnej z 25 X 1918 r. W strukturze Sztabu Generalnego na drugim miejscu znalazł się Wydział II Informacyjny. Jego kierownictwo objął mjr Mieczysław Mackiewicz. Do zadań wydziału należało przede wszystkim prowadzenie ofensywnych i defensywnych działań wywiadowczych. Działania defensywne polegały w tym przypadku na prowadzeniu działań kontrwywiadowczych. W ramach Wydziału II powstawały również sekcje, których zadaniem było prowadzenie wywiadu skierowanego na Wschód i częściowo na Zachód (Tulicki 2013: 39).

Zadania i zakres działalności Oddziału II SG WP sprzed 1939 r. charakteryzowane przez organa informacji Wojska Polskiego w dokumentach Biura Studiów sprowadzone zostały do wszelkiego ewidencjonowania, opracowywania informacji, ich dalszych studiów, analiz i podawania w formie komunikatów oraz opracowań. W dalszej kolejności realizowano zadania związane z kontrwywiadem, zwalczaniem obcej dywersji, ochroną tajemnicy wojskowej oraz spraw zewnętrznej reprezentacji Wojska Polskiego. Według danych organów informacji WP Oddział II SG WP zatrudniał tuż przed wrześniem 1939 r. około 260 oficerów i drugie tyle urzędników cywilnych (GZI WP 850/292:4).

Wywiad i kontrwywiad wojskowy w latach 1918–1939 na kierunku wschodnim

Zasadne jest rozdzielenie charakterystyki działalności polskich służb okresu międzywojnia na opis działalności ofensywnej (wywiad) i defensywnej (kontrwywiad) skierowanej wobec Związku Sowieckiego.

Terenowe placówki wywiadowcze podległe Oddziałowi II SG WP, które realizowały zadania na kierunku wschodnim, miały dwie ekspozytury – w Wilnie i we Lwowie. Ekspozyturze nr 1 zlokalizowanej w Wilnie, którą kierował mjr Edmund Piotrowski, podlegały placówki wywiadu Korpusu Ochrony Pogranicza (KOP): nr 1 w Grodnie, nr 2 w Wilnie, nr 3 w Głębokiem, nr 4 w Mołodecznie, nr 5 w Stołopcach oraz nr 6 w Łumińcu. Ekspozytura nr 5 we Lwowie, kierowana przez mjr. Józefa Binkowskiego, obejmowała placówki Korpusu Ochrony Pogranicza (KOP) nr 7 w Sarnach, nr 8 w Równem, nr 9 w Czortkowie, nr 10 w Tarnopolu, nr 11 w Stryju oraz nr 12 w Jaśle. Ekspozytury składały się z referatów: organizacyjno-wywiadowczego, ewidencyjnego, kontrwywiadowczego, technicznego oraz ogólnego. Podlegały one poprzez Szefa Wydziału II Wywiadowczego Szefowi Oddziału II SG WP (GZI WP 2386/30036: 13).

W zakresie działań prowadzonych wobec Związku Sowieckiego istotną rolę odgrywał Wydział II Wywiadowczy Oddziału II SG WP, którego szefem był ppłk dypl. Stefan Mayer. Znajdujący się w strukturze Wydziału II Wywiadowczego Wydział IIa zajmował się między innymi wywiadem na Związek Sowiecki. Jego szefem był ppłk Heinrich Wilhem, którego w 1932 r. zastąpił ppłk dypl. Tadeusz Skinder. Wydział IIa dzielił się na dwa referaty: „Zachód” oraz „Wschód” (GZI WP 850/292: 10–11).

Od około 1928 r. działalność wywiadu głębokiego na Związek Sowiecki została ograniczona poprzez zlikwidowanie placówek wywiadowczych, co było związane ze skierowaną przeciwko nim działalnością sowieckich służb kontrwywiadowczych. Podjęte decyzje skutkowały wówczas zamknięciem przez Oddział II SG WP dwóch placówek wywiadowczych w Moskwie oraz placówek w Leningradzie, Mińsku i Kijowie (GZI WP 850/292: 24). Ze względu na specyficzną atmosferę polityczną i wyjątkowo trudne warunki operacyjne na terenie Związku Sowieckiego placówki wywiadowcze Oddziału II SG WP funkcjonowały od kilku miesięcy do jednego roku, a maksymalnie kilka lat. Było to podyktowane potrzebą zachowania bezpieczeństwa

personelu, ale z drugiej strony utrudniało rozwinięcie działalności (Pełoński 2011: 160).

Niewątpliwie były to słuszne decyzje wynikające z racjonalnej oceny sytuacji oraz profesjonalizmu oficerów Oddziału II SG WP, wywodzących się w dużej mierze z Polskiej Organizacji Wojskowej. Analitycy organów informacji WP z uznaniem oceniali profesjonalizm oficerów wywiadu: Bolesława Miedzińskiego, Ignacego Matuszewskiego, Tadeusza Schaetzela, Tadeusza Pelczyńskiego, Stefana Mayera czy Stanisława Gany. Według komunistycznego kontrwywiadu wojskowego przedwojenny wywiad miał zagwarantowaną nadrzędność wobec np. struktur Ministerstwa Spraw Wewnętrznych II Rzeczypospolitej, które zajmowały się działalnością o charakterze defensywnym (kontrwywiadowczym) na odcinku cywilnym. Ta nadrzędność wywiadu Oddziału II SG WP obejmowała jednak tylko ofensywę (wywiad). Struktury Ministerstwa Spraw Wewnętrznych miały gwarancję swobodnych działań wobec ruchu komunistycznego (GZI WP 2386/30035: 7–8).

Wywiad Oddziału II SG WP zajmował się natomiast rozpracowaniem tak zwanych wydziałów wojskowych Komunistycznej Partii Polski (GZI WP 2386/30035: 37). Oddział II SG WP nadzorował wszelkie sprawy związane z rozpracowaniem środowisk komunistycznych podejrzewanych o współpracę ze Związkiem Sowieckim również poprzez wywiad defensywny (GZI WP 850/30166: 34).

Działalność wywiadowczą wobec Związku Sowieckiego prowadziły komórki wywiadu KOP podporządkowane Oddziałowi II SG WP. Szefostwo wywiadu KOP dzieliło się na Wydział „Z” obejmujący sprawy organizacyjno-mobilizacyjne, Samodzielny Referat Ofensywny, Wydział Kontrwywiadowczy, Samodzielny Referat Służby Granicznej oraz Samodzielny Referat Ogólny (GZI WP 850/292: 10).

Ekspozytura nr 1 w Wilnie oprócz działalności wobec Litwy prowadziła wywiad na białoruski i leningradzki okręg wojskowy. Natomiast Ekspozytura nr 5 we Lwowie prowadziła wywiad na kijowski oraz odecki okręg wojskowy (GZI WP 850/292: 14).

W okresie międzywojennym wywiad podległy Oddziałowi II SG WP dysponował czterema radiostacjami podsłuchowymi, które prowadziły nasłuch na Związek Sowiecki. System przechwytywania depech był w ocenie analityków organów informacji WP skuteczny, gdyż w okresie tym, tj. do około 1937 r., dziennie odczytywano około 300 depech z kierunku wschodniego. Lata 1938–1939 przyniosły spadek efektywności radiokontrwywiadu (GZI WP 850/292: 30–31).

Aktywność służb wywiadowczych Związku Sowieckiego wobec II Rzeczypospolitej była zdecydowanie większa niż służb niemieckich, np. w 1930 r. liczba spraw o szpiegostwo na rzecz tego państwa była dwukrotnie większa niż na rzecz Niemiec. Tendencja ta zaczęła się zmieniać w 1938 r. (GZI WP 850/292: 36).

Działalność operacyjna służb sowieckich oraz geopolityczne położenie Polski w okresie międzywojennym wymagało sprawnie pracujących służb defensywy (kontrwywiadu). Struktury polskiego kontrwywiadu wojskowego w miarę zdobywania doświadczenia na tym polu dążyły do coraz bardziej efektywnego wykorzystania informacji o organizacji i działalności obcych służb wywiadowczych. Aresztowanie agentów lub łączników przerywało na pewien okres czasu akcję wywiadowczą przeciwnika, ale jednocześnie uniemożliwiało uzyskiwanie dalszych danych o nowych zadaniach, współpracownikach, metodach pracy i sposobach łączności (Pepłoński 2013: 195).

Wydział IIB (kontrwywiadowczy) Oddziału II SG WP, kierowany przez mjr. Stanisława Szalińskiego, zajmował się zwalczaniem wywiadu obcego i dywersji na terenie Wojska Polskiego, współpracą na odcinku cywilnym z Policją Państwową, zwalczaniem obcej dywersji, ochroną tajemnicy państwowej, informowaniem Szefa SG WP oraz Ministra Spraw Wojskowych o wewnętrznej sytuacji politycznej, społecznej i narodowościowej, rozpoznawał również mniejszości narodowe działające w polskim wojsku. Dzielił się na referaty: referat ogólny, samodzielny referat kontrwywiadowczy, referat ochrony tajemnicy wojskowej, referat narodowościowo-polityczny, centralną kartotekę i kancelarię. Szef Wydziału IIB kierował pracą samodzielnych referatów informacyjnych (SRI) przy Dowództwie Okręgu Korpusu (DOK) oraz Dowództwie Floty (GZI WP 850/292: 10–11).

Opisując działalność kontrwywiadu wojskowego, warto nadmienić, iż istotna reorganizacja centrali Oddziału II SG WP została przeprowadzona w latach 1929–1930 przez następcę płk. Tadeusza Schaetzla – płk. dypl. Tadeusza Pełczyńskiego, który kontynuując wyznaczoną przez swego poprzednika linię priorytetów w pracy wywiadowczej – Niemcy i Związek Sowiecki – definitywnie oddzielił pion wywiadu ofensywnego oraz kontrwywiadu. Struktura Oddziału II SG WP zorganizowana została w sposób następujący: Szef Oddziału i Zastępca Szefa, Wydział I – Organizacyjny w liczbie 7 oficerów w składzie takich referatów, jak organizacyjno-mobilizacyjny, personalny, szyfrów własnych, budżetowy; Wydział IIa – Wywiadowczy w liczbie 10 oficerów pracujących

w referatach: „Wschód”, „Zachód”, technicznym, radiowywiadowczym; Wydział IIb – Kontrwywiadowczy w liczbie 9 oficerów z referatami: narodowościowym, kontrwywiadowczym, ochrony, inspiracji, organizacyjnym; Wydział III – Studiów w liczbie 13 oficerów z referatami „Rosja”, „Niemcy”, organizacyjno-ewidencyjnym; Wydział IV – Traktatowy w liczbie 3 oficerów z dwoma referatami: Ligi Narodów i tranzytowym. Ponadto w skład Oddziału II SG WP wchodziły samodzielny referat ogólny i kancelaria (Majzner 2006: 23).

Centrala kontrwywiadu znajdowała się w Warszawie przy ul. Senatorskiej 35. Długoletnim szefem kontrwywiadu był płk Stefan Mayer. Pion defensywy Oddziału II SG WP prowadził pracę kontrwywiadowczą, zajmował się sprawami narodowościowymi, politycznymi, zwalczaniem ruchu komunistycznego. Wydział IIb dzielił się na referaty: kontrwywiadowczy kierowany przez kpt. Meresza, narodowościowo-polityczny kierowany przez kpt. Stanisławskiego oraz zwalczania komunizmu na czele z kpt. Stanisławem Gruszeckim (GZI WP 2386/30035: 3).

Struktury kontrwywiadowcze znajdowały się pionie Oddziału II SG WP i wchodziły w skład sztabów dowództw, okręgów korpusów, względnie w skład Dowództwa Floty. Były to wymienione już SRI DOK. Podlegały formalnie Dowództwu Okręgu Korpusu, merytorycznie zaś Oddziałowi II SG WP – personalnie Szefowi Wydziału Wywiadowczego poprzez Szefa Wydziału IIb. Terenowe struktury defensywy prezentowały się następująco: DOK nr I – SRI w Warszawie i Radomiu, które powstały w związku z ochroną radomskich zakładów przemysłowych; DOK nr II – SRI w Chełmie i Kowlu, ponadto jeden oficer SRI działał w ramach ofensywy i defensywy KOP; DOK nr III – SRI w Lidzie i Białymstoku; DOK nr IV – SRI w Łodzi, Częstochowie; DOK nr V – SRI w Katowicach, Cieszynie i Tarnowie; DOK nr VI – SRI w Stryju, Stanisławowie; DOK nr VII – SRI w Kaliszu; DOK nr VIII – SRI w Bydgoszczy i Tczewie; DOK nr IX – SRI w Pińsku, Siedlcach, Baranowiczach; DOK nr X – SRI w Kielcach, Rzeszowie, Samborze; Dowództwo Floty – SRI na Helu. Ponadto przy Generalnym Inspektorze Sił Zbrojnych, Ministerstwie Spraw Wojskowych oraz Sztapie Głównym funkcjonowali oficerowie defensywy podlegający pod Oddział II SG WP.

SRI dzieliły się na referat kontrwywiadowczy (sprawy kontrwywiadu i zjawisko komunizmu w wojsku), referat ochrony (ochrona tajemnicy wojskowej, ochrona przemysłu zbrojeniowego), referat narodowościowy (sprawy narodowościowe i polityczne). Ponadto w skład SRI wchodziły referat mobilizacyjny, referat prasowy, kancelaria tajna. Każ-

dy SRI posiadał laboratorium fotograficzne i radiostację (GZI WP 850/292: 34).

SRI postrzegane były przez komunistyczny kontrwywiad po 1945 r. jako odpowiedniki wydziałów informacji Okręgu Wojskowego w latach 1945–1956. Na czele SRI stał szef tej placówki w stopniu majora lub kapitana. Referat kontrwywiadowczy SRI realizował zadania w zakresie zwalczania szpiegostwa w jednostkach wojskowych i ich otoczeniu, referat narodowościowy zajmował się sprawami politycznymi, np. ruchem komunistycznym i jego wpływami na Wojsko Polskie, jak również rozpracowywał organizacje mniejszościowe (GZI WP 2386/30113: 13).

W SRI DOK działał ponadto obok wyżej wymienionych struktur referat bezpieczeństwa i informacji składający się z pionów: bezpieczeństwa (ochrona tajemnicy państwowej) oraz informacji (opiniowanie osób fizycznych). Głównym zadaniem referatu bezpieczeństwa było zapobieganie przenikaniu obcego wywiadu do wojska i instytucji powiązanych z obronnością. Prace referatu bezpieczeństwa i informacji związane były z profilaktyką w szeregach kadry wojskowej w zakresie ochrony tajemnicy państwowej, z zabezpieczeniem obiektów wojskowych przed postronnymi osobami oraz ochroną przemysłu wojennego (GZI WP 2386/30113: 120).

W celu ochrony tajemnicy wojskowej referaty bezpieczeństwa i informacji w trakcie organizowanych w jednostkach wojskowych manewrów i ćwiczeń rozpoznawały stopień przestrzegania przepisów regulujących przedmiotową kwestię (GZI WP 2386/30113: 122).

SRI rygorystycznie kontrolowały obsadę pracowników cywilnych w wojsku. Cywilny pracownik wojska polskiego nie mógł być zatrudniony bez uprzedniego sprawdzenia i zgody SRI (GZI WP 2386/30113: 125–126).

Głównym celem stawianym przez centralę sowieckich służb było pozyskiwanie informacji o państwach pozostających w konflikcie ze Związkiem Sowieckim, a wśród celów wyznaczanych agentom znalazły się: zdobywanie informacji o stanie danego państwa (organizacji jego władz cywilnych, relacjach między głównymi siłami politycznymi czy też polityce zagranicznej); rozpoznawanie struktury sił zbrojnych danego państwa (np. organizacji, liczebności, kadry, szkolnictwa wojskowego w powoływanych rocznikach czy nastrojów w wojsku). Wśród zalecanych sposobów działania dominowało zdobywanie informacji metodą agenturalną – uzyskanie dostępu do osób dysponujących informacjami, przekupienie ich, szantażowanie, przewerbowanie i ewentualne odwracanie ujawnionej w Związku Sowieckim obcej agentury (Nowik 2013: 67–68).

Warto bliżej przedstawić działalność jednej z terenowych placówek kontrwywiadu. Zachodnia część województwa lwowskiego w zakresie defensywy (kontrwywiadu) przeciwko sowieckim służbom wywiadowczym zabezpieczana była przez SRI DOK nr X w Przemyślu. Podział administracyjny II RP, niestety, nie pokrywał się z podziałem na dowództwa korpusu. Na terytorium niektórych województw rozciągało się zatem kilka DOK, np. województwo kieleckie wchodziło w skład czterech DOK – I, IV, V, X. Bywało również odwrotnie, administracyjnie jeden DOK obejmował całkowicie lub częściowo obszar kilku województw (Krzak 2007: 47). SRI w Przemyślu był terenowym organem defensywy podległym Oddziałowi II SG WP i obejmującym swoją odpowiedzialnością powiaty przemyski, drohobycki, rzeszowski, sanocki, samborski, mielecki i jarosławski. SRI miał podwójną podległość. Służbowo podlegał DOK, w sprawach personalnych i merytorycznych natomiast – Wydziałowi IIb Oddziału II SG WP.

SRI DOK nr X ochroniał przed penetracją sowieckich służb wywiadowczych dywizje piechoty o numerach 2, 22 oraz 24, garnizony wojskowe w Drohobyczu, Jarosławiu, Przemyślu, Rzeszowie, Sandomierzu, Sanoku, Samborze, Nisku, Gródku Jagiellońskim, Łańcucie, Kielcach, Lubaczowie, Pińczowie, Wierzbniku i Żurawicy.

SRI w Przemyślu realizował zadania związane z rozpracowaniem środowisk nacjonalistów ukraińskich, zajmował się sprawami mobilizacyjno-obronnymi, prowadził wywiad defensywny, opiniował kandydatów do szkół oficerskich, opracowywał statystyki spraw szpiegowskich, badał nastroje społeczne ze szczególnym uwzględnieniem spraw mniejszości narodowych, rozpoznawał metody działania podziemia komunistycznego, zwalczał agitację komunistyczną w wojsku, prowadził kartoteki osób politycznie podejrzanych, zwalczał dezercję w wojsku, opracowywał instrukcje alarmowe i przeciwstrajkowe (GZI WP 2386/30038: 3–4). Rozpoznając działalność sowieckiego wywiadu oraz potencjalną działalność wywiadowczą w regionie służb innych państw, SRI korzystał z agentury dysponującej możliwościami informacyjnymi w zakresie realizacji zadań kontrwywiadowczych. Zagrożenia wynikające z penetracji obcego wywiadu spowodowały, iż w 1933 r. utworzona została Ekspozytura SRI w Kielcach zajmująca się głównie ochroną Centralnego Okręgu Przemysłowego. Wzmocniono ponadto kadrowo placówki SRI w Samborze, Rzeszowie, Jarosławiu, Sandomierzu (GZI WP 2386/30038: 7–8).

Na kierunku wschodnim skoncentrowanym na sprawach ukraińskich i rosyjskich SRI w Przemyślu w ramach podległego mu referatu naro-

dowościowo-politycznego rozpracowywał środowiska komunistyczne w wojsku i w otoczeniu jednostek wojskowych, skupiał swoją uwagę na nastrojach społecznych i politycznych wśród obcokrajowców pochodzących z za wschodniej granicy oraz Ukraińców (GZI WP 2386/30038: 13).

W latach 1920–1939 obsada kadrowa SRI w Przemyślu kształtowała się następująco: mjr Jan Rorkowicz, kpt. Bolesław Mickiewicz, kpt. Franciszek Waldek, kpt. Józef Kita, mjr Władysław Hercok, kpt. Tadeusz Kunisz, kpt. Wiktor Kątorski, kpt. Ludwik Cyrkler, mjr Franciszek Berestling, por. Mieczysław Blezień, kpt. Julian Bilikiewicz, mjr Włodzimierz Brajczewski, por. Albin Bielecki, por. Jan Wiezień, por. Jan Wojciechowski, por. Domański, por. Piotrowski, por. Tarło oraz podoficerowie: st. sierż. Artur Błażewicz, st. sierż. Tadeusz Celiński, plut. Zygmunt Gniadek, sierż. Piotr Kłochiński, st. sierż. Stanisław Korbacz Według danych z 1934 r. na terenie DOK nr X pracowało łącznie 56 oficerów informacyjnych (GZI WP 2386/30038: 18–19, 22).

Podstawowe zadanie kontrwywiadu, czyli zwalczanie szpiegostwa, było w latach 20. ubiegłego wieku realizowane z coraz lepszymi wynikami. Dostrzegano dobrą pracę sowieckiego kontrwywiadu, który przechwytywał polskich agentów i kierował ich po przeszkoleniu do Polski. Jednym z nich był Stefan Dragoszewski vel Zawadzki, wysłany do ZSRR przez Ekspozyturę nr 6 Lubelskiego Okręgu Wojskowego. Powrócił, nie meldując się w wyznaczonym miejscu. Zdołano ustalić, że został zawerbowany przez sowiecki wywiad, dlatego zarządono poszukiwania. Po aresztowaniu przez policję oświadczył, że jest agentem polskiego wywiadu, po czym wykorzystując nieuwagę policjantów, zbiegł do Rosji, zabierając ze sobą skradzione dokumenty policji oraz paszporty (Peplowski 2013: 259).

GZI WP zwracał uwagę na metody inspiracji stosowane przez przedwojenną defensywę wojskową zwalczającą obce wywiady i wpływy komunistyczne w szeregach polskiego wojska. Działalność przedwojennego kontrwywiadu ukierunkowana była według ocen GZI WP na przewerbowanie agentów wywiadu sowieckiego lub podstawianie własnych agentów, którzy przekazywali sfalszowane dokumenty celem dezinformacji przeciwnika (GZI WP 2386/30036: 34).

W latach poprzedzających wybuch II wojny światowej obserwowano zwiększającą się aktywność służb sowieckich. Stwierdzono coraz częstsze wykorzystywanie przez obce wywiady mniejszości narodowych. Należy podkreślić, iż według statystyk prowadzonych w Oddziale II SG WP największą aktywność prowadziły wywiady sowiecki oraz niemiecki. Wywiad sowiecki obejmował swoją działalnością obszar całej Polski, zdoby-

wając informacje mające istotne znaczenie dla obronności kraju. Potwierdzeniem utrzymującego się zagrożenia ze strony wywiadu sowieckiego był ujawniony udział w akcjach szpiegowskich co najmniej trzynastu oficerów Wojska Polskiego, w tym trzech sztabowych i kilkudziesięciu podoficerów zawodowych (Peplowski 2013: 266–267).

W związku z tym służba defensywy prowadziła również aktywną działalność pośród kadry żołnierskiej Wojska Polskiego. Według jednej z instrukcji wydanych w 1938 r. praca oficerów Oddziału II SG WP powinna być ukierunkowywana na uświadamianie polskich żołnierzy o zagrożeniach szpiegostwa, obserwowaniu w pracy kadry cywilnej, zwalczaniu akcji komunistycznej. Ponadto w przypadku wschodnich DOK szczególną uwagę zwracano na aktywność wschodnich mniejszości narodowych, głównie ukraińskiej oraz białoruskiej. Każdy dowódca batalionu lub kompanii był zobowiązany do informowania przedstawicieli Oddziału II SG WP o wszelkich przejawach działalności antypaństwowej w szeregach wojska (GZI WP 2386/30113: 80–81).

W razie uzyskania informacji o zagrożeniu działalnością szpiegowską w danej jednostce wojskowej sprawę do dalszego prowadzenia przejmował SRI DOK, rozpracowując nie tylko kadrę wojskową, ale również jej powiązania z ludnością cywilną w otoczeniu obiektów wojskowych (GZI WP 2386/30113: 84).

Polskim służbom wywiadu i kontrwywiadu wojskowego budowanym od podstaw po 1918 r. nie udało się uniknąć błędów. Jedną z najbardziej spektakularnych porażek była afera „MOR-Trust”. Drugi człon nazwy był prawdopodobnie stosowany przez sowiecki kontrwywiad. Sowieckie służby specjalne sukcesywnie zaczęły przenikać do struktur rosyjskiej emigracji politycznej, przedstawiając się jako członkowie nielegalnej organizacji monarchistycznej – Monarchistyczne Zjednoczenie Rosji. Faktycznie struktury tej organizacji składały się z umiejscowionych w niej kadrowych pracowników sowieckich służb (Peplowski 2013: 232–233).

Operacja „MOR-Trust” uznawana była za najważniejszą operację sowieckich służb, co wykluczało nonszalancję lub lekkomyślność w jej prowadzeniu. Jej rozpoczęcie było skutkiem nacisku władz politycznych, a ściśle mówiąc – osobistego polecenia Włodzimierza Lenina. Początek każdej operacji dezinformującej opartej na wykorzystaniu podwójnej agentury jest najtrudniejszym i najbardziej ryzykowanym momentem dla służby, która prowadzi te czynności. Jeżeli bowiem strona dezinformowana wykryje oszustwo i zdekonspiruje podsuwaną przez stronę dezinformującą agenturę, to nie tylko może „spalić” już na początku całą ope-

rację, lecz doprowadzić do podjęcia kontrgry, podczas której inicjatywa leży całkowicie po drugiej stronie (Świerczek 2015: 64–65).

W miarę rozwoju afery „MOR-Trust” sowieckie służby wyznaczały nowe cele do realizacji. Oprócz paraliżowania akcji organizacji emigracyjnych i inspiracji obcych służb specjalnych rozpoczęto pracę głębszą, obliczoną na dłuższy dystans. Zamierzano wykorzystać wspomnianą operację do celów politycznych i ekonomicznych. Kierownictwo polskich służb zbyt późno zorientowało się o rozmiarach inspiracji sowieckiej. Dokumenty i materiały, jakie polskie służby uzyskiwały w ramach tej operacji, zaczęły budzić poważne wątpliwości. Ujawniane przejawy inspiracji sowieckiej zmusiły Oddział II SG WP do całkowitej zmiany organizacji pracy wywiadowczej wobec Związku Sowieckiego (Peplowski 2013: 235–236).

Równie nieudane czynności prowadzone były przez Oddział II SG WP w ramach akcji politycznej zwanej „prometeizmem”. Działania te ukierunkowane były na wykorzystanie środowisk nacjonalistycznych w Związku Sowieckim w celu destabilizacji systemu komunistycznego. Plan ten zakładał rozbięcie tego państwa oraz powstanie na jego terytorium drobnych państw narodowościowych powiązanych politycznie i uzależnionych od Polski (GZI WP 2386/30036: 16). Komunistyczny GZI WP zarzucał polskim służbom okresu II Rzeczypospolitej, iż prowadząc akcję „prometeizmu” przeciwko Rosji sowieckiej, Oddział II SG WP współpracował w tym zakresie ze służbami hitlerowskich Niemiec (GZI WP 2386/30036: 32). Warto w tym miejscu nadmienić, że w dokumentach analitycznych GZI WP autor nie odnalazł żadnych wiarygodnych danych potwierdzających tę tezę.

Z punktu widzenia władz Związku Sowieckiego do grupy najważniejszych, frontowych wręcz celów misji wywiadowczych należała niewątpliwie II Rzeczpospolita. Dodatkowym ułatwieniem dla pracy sowieckiego wywiadu była obecność na jej terytorium stosunkowo licznej, z oczywistych powodów szczególnie podatnej na wszelkiego rodzaju formy nacisku i perswazji kolonii rosyjskiej. Do współpracy z nim skłonni byli nieproporcjonalnie liczni przedstawiciele mniejszości narodowych, traktujący państwowość polską obojętnie lub nawet wrogo (Wieczorkiewicz 2005: 103–104). Określone mniejszości narodowe, jak oceniał GZI WP, popierały działalność służb sowieckich na terenie II Rzeczypospolitej (GZI WP 2386/30036: 13). Twierdzenia te nie znajdują jednak poparcia w dokumentach źródłowych, z jakimi zapoznał się autor tekstu, i należy je przypisać swobodnej interpretacji analityków GZI WP.

Nadrzędnym zadaniem realizowanym w latach 1921–1939 przez wojskowe służby specjalne w zakresie kontrwywiadowczym była przede wszystkim ochrona interesów siły zbrojnej państwa przed wywiadem państw obcych i propagandą wywrotową. Cele i zadania, jakie stawiano przed służbą kontrwywiadu wojskowego, wynikały zarówno z polityki wewnętrznej państwa, jak i z danych uzyskanych z rozpoznania metod oraz form pracy obcych służb wywiadowczych. W stosunku do służb specjalnych Związku Sowieckiego były one wypadkową doświadczeń wyniesionych z okresu wojny 1920 r. oraz narastającego zagrożenia ze strony wywiadu politycznego i wojskowego wspieranego przez rodzimy ruch komunistyczny (Krzak 2005: 332).

Wojskowe organy bezpieczeństwa wobec kadry żołnierskiej związanej z oddziałem II SG WP w latach 1918–1939

Po 1945 r. oficerowie wywodzący się z wywiadu i kontrwywiadu II Rzeczypospolitej postrzegani byli przez GZI WP jako główny element wrogiej „reakcji” w wojsku (GZI WP 2386/18017: 86). Analizując dyrektywy, rozkazy i zarządzenia centralnych organów informacji WP z lat 1943–1948, odnosi się wrażenie, że w służbie tej dominowała atmosfera zagrożenia i nastroj „obłożonej twierdzy”. W pierwszych latach istnienia tych organów było to w pewnym stopniu zrozumiałe, ponieważ zdecydowana większość oficerów, a w szczególności szefów różnych szczebli, wywodziła się z kontrwywiadu „Smiersz”. Mogli więc czuć się jak w obcym kraju, tak też zresztą faktycznie było (Tkaczew 1994: 81).

Żołnierze związani z wywiadem i kontrwywiadem Polski przedwrześniowej, określane mianem „dwójkarzy”, poddani byli w latach 1944–1956 rozpracowaniu i inwigilacji ze strony komunistycznego kontrwywiadu. Uznawano ich za wrogów ustroju socjalistycznego i „ludowego wojska”. Jednocześnie komunistyczny kontrwywiad wojskowy po przejściu akt Oddziału II SG WP okresu międzywojennego dokładnie analizował kierunki działań oraz metody i formy czynności służbowych realizowanych przez polskie służby wywiadu i kontrwywiadu wojskowego.

W 1946 r. Szef GZI WP określił katalog osób skompromitowanych do zainteresowania operacyjnego, w gronie tym znaleźli się m.in. współpracownicy i pracownicy przedwojennej „dwójki” (GZI WP 834/5:154–155). Szef GZI WP zarządzeniem nr 22/HB z 10 V 1948 r. nakazał wziąć pod obserwację agenturalną m.in. następujące grupy wojskowych: oficerowie przedwojenni (zawodowi i rezerwy), przedwojenni podofice-

rowie zawodowi, byli współpracownicy „dwójki” – oficjalni i nieoficjalni (Palski 1992: 9).

W 1950 r. Szef GZI WP wskazał na nowy katalog zadań operacyjnych. Zgodnie z tymi wytycznymi jako wrogie elementy postrzegani byli „dwójkarze” zarówno sprzed 1939 r., jak i z czasów okupacji oraz ujawniani pracownicy wywiadu „reakcji” po wyzwoleniu (GZI WP 836/224: 101–103).

Podsumowanie

GZI WP sporo uwagi poświęcał aktywności polskich służb przeciwko Związkowi Sowieckiemu – szczególnie zainteresowany był kadrami oraz agenturą realizującą zadania na tym kierunku. Analogicznie traktował zagadnienia związane z działalnością polskiej ofensywy i defensywy wobec nielegalnego ruchu komunistycznego w II Rzeczypospolitej. Wiedza uzyskana na podstawie przejętych akt Oddziału II SG WP była wykorzystywana m.in. w wewnętrznych sporach w obozie władzy komunistycznej.

Jednocześnie lektura akt Biura Studiów GZI WP, które zajmowało się analizowaniem dokumentów polskich służb z lat 1918–1939, pozwalała na stwierdzenie, iż sporo miejsca poświęcono na charakterystykę działań polskich służb wobec Związku Sowieckiego i nieproporcjonalnie mało uwagi na ocenę działalności tych służb wobec Polski. Podobna uwaga dotyczy oceny aktywności podziemia komunistycznego w okresie II Rzeczypospolitej i jego inwigilacji przez służby państwowe.

Wyjątkowa aktywność wywiadu sowieckiego w Polsce była widoczna od pierwszych miesięcy niepodległości i utrzymywała się przez cały okres międzywojenny. Akcje podejmowane przez wywiad wschodniego sąsiada zmierzały do rozpoznania organizacji i metod działania oraz personelu Oddziału II SG WP. Sowieckie służby wywiadowcze operowały na terenie całej Polski, a zainteresowania agentów sowieckich obejmowały zarówno zagadnienia wojskowe, gospodarcze, jak i polityczne (Peplowski 2011: 345).

Język dokumentacji Biura Studiów GZI WP jest nacechowany stylistyką specyficzną dla ówczesnych lat i wykazuje znamiona ukrywania faktycznej działalności służb sowieckich w Polsce. Obóz komunistyczny oraz środowiska popierające aktywność komunistów w przedwojennej Polsce oceniane były przez GZI WP jako środowiska „postępowe”, natomiast władzom rządowym II Rzeczypospolitej przypisywano liczne błędy polityczne i sympatie z ruchem faszystowskim. Wykazywano po-

nadto, iż działalność wywiadowcza polskich służb wobec Związku Sowieckiego była błędem powodującym zaniechania na kierunku zachodnim i w konsekwencji porażkę Polski w kampanii wrześniowej w 1939 r.

Niewątpliwie należy zgodzić się z tezą Zbigniewa Palskiego, iż do 1990 r. Informacja Wojska Polskiego nie doczekała się pełnego rozliczenia swojej działalności i poszczególnych osób za przestępstwa i nadużycia popełnione w okresie jej istnienia. Było to niemożliwe z przyczyn politycznych: uznając winy Informacji, władze komunistyczne oskarżyłyby się same, gdyż to one ją stworzyły, one wyposażyły w rozległe uprawnienia i na ich polecenie Informacja Wojska Polskiego terroryzowała siły zbrojne. Wynikało to z istoty systemu totalitarnego, jakim był komunizm, z istoty państwa klasowego, zakładającego nieustanną walkę klas, a więc istnienie wroga. Istotą tego państwa było poszukiwanie wroga i niszczenie go, a nie idea pokoju społecznego. Takim celem służyła Informacja Wojska Polskiego (Palski 2016: 154).

Literatura

Opracowania

- Gajownik T., 2010, *Tajny front niewypowiedzianej wojny. Działalność polskiego wywiadu wojskowego na Litwie w latach 1921–1939*, Warszawa.
- Nowik G., 2013, *Wywiad bolszewickiej Rosji i rola Biura Szyfrów w zwalczaniu sowieckiego szpiegostwa w latach 1918–1921* [w:] *Kontrwywiad II RP (1914) 1918–1945 (1948)*, t. I, red. Z. Nawrocki, Warszawa.
- Krzak A., 2007, *Kontrwywiad wojskowy II Rzeczypospolitej przeciwko radzieckim służbom specjalnym 1921–1939*, Toruń.
- Majzner R., 2006, *Polski wywiad wojskowy wobec polityki III Rzeszy 1933–1939*, Toruń.
- Palski Z., 1992, *Agentura informacji Wojska Polskiego*, Warszawa.
- Palski Z., 2016, *Informacja Wojska Polskiego 1943–1957*, Warszawa.
- Peplowski A., 1996, *Wywiad Polski na ZSRR 1921–1939*, Warszawa.
- Peplowski A., 2011, *Wojna o tajemnice. W tajnej służbie Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1944*, Kraków.
- Peplowski A., 2013, *Funkcjonowanie i efekty działań polskiego kontrwywiadu ofensywnego w latach 30. XX wieku* [w:] *Kontrwywiad II RP (1914) 1918–1945 (1948)*, t. I, red. Z. Nawrocki, Warszawa.
- Polski wywiad wojskowy 1918–1945*, 2005, red. P. Kołakowski, A. Peplowski, Słupsk.
- Suleja W., 2013, *Służby specjalne II Rzeczypospolitej. Ideowy rodowód* [w:] *Kontrwywiad II RP (1914) 1918–1945 (1948)*, t. I, red. Z. Nawrocki, Warszawa.
- Świerczek M., 2015, *Hipoteza tłumacząca sposób zainicjowania przez GPU gry operacyjnej z Oddziałem II SG WP w czasie afery „MOR-TRUST” – czyli zagadka Wiktoratora Tomira Drymmera*, „Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego” nr 13(7), red. Z. Nawrocki, Emowo.

- Tkaczew W., 1994, *Powstanie i działalność organów informacji Wojska Polskiego 1943–1948. Kontrwywiad wojskowy*, Warszawa.
- Tkaczew W., 2007, *Organa informacji Wojska Polskiego 1943–1956. Kontrwywiad wojskowy*, Warszawa.
- Tulicki W.R., 2013, *Wywiad i kontrwywiad II Rzeczypospolitej w okresie walk o granice w latach 1918–1922* [w:] *Kontrwywiad II RP (1914) 1918–1945 (1948)*, t. I, red. Z. Nawrocki, Warszawa.
- Wieczorkiewicz P., 2005, *Uwagi o działalności agentury sowieckiej na odcinku polskim po roku 1921* [w:] *Polski wywiad wojskowy 1918–1945*, red. P. Kułakowski, A. Peplowski, Wyd. A. Marszałek, Słupsk.

Materiały źródłowe

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej, Biuro Udostępniania: Główny Zarząd Informacji Wojska Polskiego 1943–1956 (GZI WP), sygn. 834/5, 850/292, 836/224, 2386/30036, 2386/30035, 850/30166, 2386/30035, 2386/30113, 2386/30038.

Polish military intelligence and counterintelligence activities against the Soviet Union 1918–1939: a description of operations from the files of the main directorate of information of the Polish army

Abstract

Polish military intelligence and counterintelligence was formed after the First World War. Its task was to protect the Polish army and defense industry. Polish state authorities made efforts to create an intelligence and counterintelligence service on the basis of idealistic people. Its development and operation in the years 1918–1939 were associated with Polish foreign policy. One of the main interests of these services was the activity of Soviet intelligence and counterintelligence agencies. These services conducted aggressive operations on Polish territory. This resulted in the eastern region was a priority in the activities of the intelligence and counter-intelligence services. However, it involved a lot of manpower and resources. It adversely affected the protection of the Polish against the activities of the security services of Germany. Polish security services in the years 1918–1939 uncovered illegal communist underground movements within the country. The communist movement in Poland was inspired by the Soviet secret service and constituted one of the main threats to national security.

After World War II the activities of Polish military intelligence and counterintelligence became the subject of scrutiny by the communist military counterintelligence, which operated in Poland in 1945–1956. This formation was created on the model of the Soviet security services operating before World War II and adopting similar working methods. The soldiers involved in Polish military intelligence and counter-intelligence in the years 1918–1939 were exposed and subjected to brutal repression by the communist counterintelligence. They were seen as one of the main enemies of the Polish communist state.

Key words: Intelligence, counterintelligence, Soviet Russia.